

एकादशः पाठः । मनोराज्यस्य फलम् ।

पुरा अमरशक्तिः नाम राजा आसीत् । तस्य पुत्राः विवेकरहिताः शास्त्रविमुखाश्च । मनोरञ्जक-कथामाध्यमेन विष्णुशर्मा नाम पण्डितः तान् नीतिशास्त्रपारङ्गतान् अकरोत् । तदर्थं रचितानां कथानां सङ्घर्षः एव ‘पञ्चतन्त्रम्’ नामा विख्यातः । (१) मित्रभेदः (२) मित्रसम्प्राप्तिः (३) काकोलूकीयम् (४) लब्धप्रणाशः (५) अपरीक्षितकारकम् इति तानि पञ्च तन्त्राणि । अपरीक्षितकारकात् स्वीकृता प्रस्तुतकथा ।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ॥

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम कोऽपि भिक्षुकः प्रतिवसति स्म । तेन भिक्ष्या प्राप्तेन सक्तुपिष्टेन कलशः सम्पूरितः । तं च घटं नागदन्ते रज्ज्वा बद्रध्वा तस्याधस्तात् कटं प्रसार्य सततं तद्विषये चिन्तयन् सः सुसः । सः अचिन्तयत् - ‘यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत् सक्तुपिष्टेन वर्तते । यदि दुर्भिक्षं भवति तर्हि अस्य विक्रयणेन रूप्यकाणां शतं प्राप्त्यामि । ततस्तेन अहम् अजाद्वयं क्रेष्यामि । ततः

षाण्मासिक-प्रसववशात् ताभ्यां यूथः भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूताः धेनूः ग्रहीष्यामि, धेनुभिः महिषीः, महिषीभिः वडवाः, वडवाप्रसवतः प्रभूताः अश्वाः भविष्यन्ति । तेषां विक्रयणात्प्रभूतं सुवर्णं प्राप्त्यामि । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पत्यते । ततः कश्चित् धनिकः प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां मह्यं दास्यति । आवयोः पुत्रः भविष्यति । तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततः सः जानुचलनयोग्यः भविष्यति । एकदा सोमशर्मा मां दृष्ट्वा मत्समीपम् आगमिष्यति । ततोऽहं कोपाविष्टः अभिधास्यामि भार्याम्, ‘गृहाण बालकम्’ इति । साऽपि मम वचनं न श्रोष्यति । तावत्काले कश्चन कुकुरः तत्र आगमिष्यति । सोमशर्मा तस्मात् भीतः भविष्यति । ततोऽहं समुत्थाय लगुडेन तं कुकुरं ताडयिष्यामि ।’ एवं स्वप्नमग्नः ध्यानस्थितः सः तथैव लगुडप्रहारम् अकरोत् । तेन लगुडप्रहारेण सक्तुपिष्टेन पूर्णः सः घटः भग्नः अभवत् । स्वभावकृपणः सः पाण्डुरताम् अगच्छत् । अतः ब्रवीमि -

अनागतवर्तीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

१. भिक्षुकस्य नाम किम् ?
३. सोमशर्मा कस्मात् भीतः भविष्यति ?
५. सोमशर्मपितुः नाम किम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

१. स्वभावकृपणः किमर्थं पाण्डुरताम् अगच्छत् ?
२. ‘अपि दिवास्वप्नदर्शनं योग्यम् ?’ इति कथायाः आधारेण लिखत ।
३. (अ) सन्धिविग्रहं कुरुत । (१) तस्याधस्तात् (२) कदाचिद्रात्रौ (३) सोमशर्मेति (४) ततोऽहम् ।
(आ) वर्णविग्रहं कुरुत । (१) दुर्भिक्षम् (२) रूपाढ्याम् (३) ध्यानस्थितः (४) स्वभावकृपणः
४. समानार्थकशब्दं लिखत । कृपणः, दुर्भिक्षम्, अश्वः, धेनुः, सुवर्णम्, कुक्कुरः ।

पठत अवगच्छत !

- १) भयात् + मुक्तः - भयान्मुक्तः ।
मृत् + मयूरः - मृन्मयूरः ।

वर्गीयव्यञ्जनम् + अनुनासिकम् = वर्गीय-अनुनासिकम्

षट् + मासः = षण्मासः ।
वाक् + मयम् - वाङ्मयम् ।

- २) तस्मात् + च = तस्माच्च ।
विद्वत् + जनः = विद्वज्जनः ।

तु + चु = चु

(चु = च वर्गः) (तु = त वर्गः)

अवकारात् + च = अवकराच्च ।

एतत् + जयः = एतज्जयः ।

- ३) मत् + शरः = मच्छरः ।

श्रीमत् + शङ्करः = श्रीमच्छङ्करः ।

त्	+	श्	=
च्		छ्	

तत् + श्रोतुम् = तच्छ्रोतुम् ।

गच्छेत् + शिवः = गच्छेच्छिवः ।

व्यञ्जनानां विस्तारः ।

- ४) तस्मिन् + एव = तस्मिन्नेव ।

इन् + अन्त = इन्नन्त ।

हस्वः स्वरः	न्	कोऽपि स्वरः	= न्न
(पूर्वम्)		(पश्चात्)	

तस्मिन् + उत्सवे = तस्मिन्नुत्सवे ।

कुर्वन् + आसीत् = कुर्वन्नासीत् ।

- ५) सत् + आचारः = सदाचारः ।

शरात् + अपि = शरादपि ।

वर्गीयव्यञ्जनम् + स्वरः / मृदुव्यञ्जनम् = तृतीयव्यञ्जनम्

षट् + विकारः = षड्विकारः ।

तस्मात् + एव = तस्मादेव ।

- ६) तद् + कृते = तत्कृते । क्षुध् + पीडा = क्षुत्पीडा

वर्गीयव्यञ्जनम् + कठोरव्यञ्जनम् = प्रथमव्यञ्जनम्

षट् + कारः = षट्कारः ।

मृद् + साधितम् = मृत्साधितम् ।

रम्यसंस्कृतम् ।

विशेषण-विस्तारः ।

धवलः चन्द्रः: आकाशे वर्तते । अहं प्रतिदिनं **धवलं चन्द्रं** पश्यामि, तुष्यामि च । **धवलेन चन्द्रेण** नभः विभाति । चकोरा: **धवलाय चन्द्राय** स्पृहयन्ति । **धवलात् चन्द्रात्** किरणाः स्ववन्ति । पूर्णिमायां **धवलस्य चन्द्रस्य** सौन्दर्यम् अपूर्वं खलु । हे **धवल चन्द्र**, शीतलतां प्रयच्छ सर्वेभ्यः ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥

संस्कृतभाषायां यथा विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं विभक्तयः च परिवर्तन्ते तथैव विशेषणे अपि परिवर्तनं भवति ।

पुलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्तिः
निपुणः बालकः	निपुणा बालिका	निबिडम् अरण्यम्	प्रथमा
निपुणं बालकम्	निपुणां बालिकाम्	निबिडम् अरण्यम्	द्वितीया
निपुणेन बालकेन	निपुणया बालिकया	निबिडेन अरण्येन	तृतीया
निपुणाय बालकाय	निपुणायै बालिकायै	निबिडाय अरण्याय	चतुर्थी
निपुणात् बालकात्	निपुणायाः बालिकायाः	निबिडात् अरण्यात्	पञ्चमी
निपुणस्य बालकस्य	निपुणायाः बालिकायाः	निबिडस्य अरण्यस्य	षष्ठी
निपुणे बालके	निपुणायां बालिकायाम्	निबिडे अरण्ये	सप्तमी
हे निपुण बालक	हे निपुणे बालिके	हे निबिड अरण्य	सम्बोधनम्

एवमेव द्विवचनस्य तथा बहुवचनस्य रूपाणि भवन्ति ।

कुशलः वैमानिकः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कुशलः वैमानिकः	कुशलौ _____	_____ वैमानिकाः	प्रथमा
_____ वैमानिकम्	_____ वैमानिकौ	कुशलान् _____	द्वितीया
कुशलेन _____	कुशलाभ्यां _____	_____ वैमानिकैः	तृतीया
_____ वैमानिकाय	_____ वैमानिकाभ्यां	कुशलेभ्यः _____	चतुर्थी
कुशलात् _____	कुशलाभ्यां _____	वैमानिकेभ्यः	पञ्चमी
_____ वैमानिकस्य	_____ वैमानिकयोः	कुशलानां _____	षष्ठी
कुशले _____	_____ वैमानिकयोः	_____ वैमानिकेषु	सप्तमी
कुशल _____	_____ वैमानिकौ	कुशलाः _____	सम्बोधनम्

एवमेव ‘चतुरः बालकः’, ‘उत्तमः कविः’, ‘निबिडं वनम्’, ‘दीर्घा नदी’, ‘मेधाविनी बालिका’, ‘पुरातनी कथा’, ‘प्रियः सुहृद्’, ‘स्नेहालुः पिता’, ‘रम्या उषाः’ इत्येषां विशेषण-विशेष्य-युग्मानां रूपाणि वदन्तु ।

विशेषण-विशेष्ययोः युग्मं पूरयत् ।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्तिः
पवित्रः जलाशयः	(पवित्र) नदी	(पवित्र) गङ्गाजलम्	प्रथमा
(नूतन) मण्डपम्	नूतनां भाषाम्	(नूतन) मन्दिरम्	द्वितीया
समृद्धेन (कोष)	(समृद्ध) परम्परया	समृद्धेन (नगर)	तृतीया
(कोमल) स्वभावाय	कोमलायै (लता)	(कोमल) पुष्पाय	चतुर्थी
पराधीनात् (उपाय)	(पराधीना) बुद्ध्याः	(पराधीन) जीवनात्	पञ्चमी
(उत्तम) पुरुषस्य	उत्तमायाः (पत्रिका)	उत्तमस्य (वृत्तपत्र)	षष्ठी
(स्थूल) पुत्रे	स्थूलायाम् (कन्या)	(स्थूल) पात्रे	सप्तमी
हे (श्रेष्ठ) क्रषे	हे श्रेष्ठे (तपस्विनी)	हे (श्रेष्ठ) औषध	सप्तोधनम्

वाक्यानि पूरयत् ।

१. (विशाल) वृक्षस्य अधः पक्नानि (फलम्) अपतन् । २. (वृद्ध) पितामहै (सरसा) कथाः रोचन्ते ।
 ३. निपुणया (गायिका) सह अहं (श्रवणीय) गीतं गायामि । ४. मृण्मये (पात्रम्) (शीतल) जलं विद्यते ।

पठत अवगच्छत !

७) निसर्गात् + लभ्यते = निसर्गलभ्यते ।

एतद् + लवणम् = एतलवणम् ।

त्/द् + ल् → ल्

उत् + लसति = उल्लसति ।

कदाचित् + लब्धम् = कदाचिल्लब्धम् ।

व्यञ्जनानां विस्तारः ।

८) अस्मिन् + लोके = अस्मिँलोके ।

ग्रन्थान् + लिखति = ग्रन्थाँलिखति ।

न् + ल् → ल्

तान् + लोकान् = ताँलोकान् ।

देवान् + लसति = देवाँल्लसति ।

(अ) लृट्लकारः (द्वितीयः भविष्यत्कालः)।

ह्यः - भूतकालः	अद्य - वर्तमानकालः	श्वः - भविष्यत्कालः
अहम् अपठम्।	अहं पठामि।	अहं पठिष्यामि।
बालकाः अखेलन्।	बालकाः खेलन्ति।	बालकाः खेलिष्यन्ति।
माता अयच्छत्।	माता यच्छति।	माता दास्यति।
त्वम् अनमः।	त्वं नमसि।	त्वं नंस्यसि।
रामः अमुश्चत्।	रामः मुश्चति।	रामः मोक्ष्यति।

मेलनं क्रूरतः।

रूपाणि	पठिष्यामि	खेलिष्यन्ति	दास्यति	नंस्यति	मोक्ष्यति	गमिष्यति	वक्ष्यति	प्रक्ष्यामि	प्राप्ष्यति
धातवः	प्र+आप्	मुच्	गम्	वच्	दा	प्रच्छ्	नम्	खेल्	पठ्

लृट्प्रत्ययाः। (भविष्यत्कालप्रत्ययाः)

परस्मैपदम्

आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्रथमः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथः	स्यथ	मध्यमः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्यावः	स्यामः	उत्तमः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

गम् (१ प.प.)

लभ् (१ आ.प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति	प्रथमः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	मध्यमः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः	उत्तमः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

नृत् (४ प. प.)

मन् (४ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति	प्रथमः	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ	मध्यमः	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः	उत्तमः	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

प्रच्छ् (६ प. प.)

मुच् (६ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति	प्रथमः	मोक्ष्यते	मोक्ष्येते	मोक्ष्यन्ते
प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ	मध्यमः	मोक्ष्यसे	मोक्ष्येथे	मोक्ष्यध्वे
प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः	उत्तमः	मोक्ष्ये	मोक्ष्यावहे	मोक्ष्यामहे

चिन्त् (१० प. प.)

गण् (१० आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
चिन्तयिष्यति	चिन्तयिष्यतः	चिन्तयिष्यन्ति	प्रथमः	गणयिष्यते	गणयिष्यन्ते	
चिन्तयिष्यसि	चिन्तयिष्यथः	चिन्तयिष्यथ	मध्यमः	गणयिष्यसे	गणयिष्यथे	गणयिष्यध्वे
चिन्तयिष्यामि	चिन्तयिष्यावः	चिन्तयिष्यामः	उत्तमः	गणयिष्ये	गणयिष्यावहे	गणयिष्यामहे

वाक्यानि पठत ।

१. वयं सायंकाले उद्यानं **गमिष्यामः** ।
२. मम पुस्तकं मह्यं कदा **दास्यसि** ?
३. बालकाः ज्येष्ठान् **नंस्यन्ति** ।
४. छात्राः उत्तमान् अड्कान् **प्राप्स्यन्ति** ।
५. 'सिंह, जृम्भस्व ! दन्तान् ते **गणयिष्यामि** ।
६. परश्वः मम मातामही मम गृहम् **आगमिष्यति** ।

७. प्रपरश्वः मातुलः द्विचक्रिकां **प्रदास्यति** ।
८. आगामिनि वर्षे अस्माकं शालायां सुवर्णमहोत्सवः **सम्पत्स्यते** ।
९. अग्निमे मासे परीक्षा **भविष्यति** ।
१०. आगामिनि वर्षे अहं चन्द्रयाने **उपवेश्यामि** ।
११. अग्निमं युगं तन्त्रज्ञानेन एव पूर्ण **भविष्यति** ।

जिज्ञासापत्रम्

● अस्माकं मित्रम् अग्निमे मासे कन्याकुमारीं गमिष्यति । सः तत्र किं किं करिष्यति इति चिन्तयित्वा वाक्यानि पूरयत ।

१. अद्वैतः अग्निमे शनिवासरे यात्रारम्भं _____ । (कृ)
२. विमानयानेन स तत्र अन्येद्युः _____ । (प्र + आप्)
३. प्रथमं कन्याकुमारीस्थितं देवालयं सः _____ । (दृश्-पश्य्)
४. तस्मात् समुद्रतीरं _____ । (या)
५. तत्रस्थं सूर्यास्तम् _____ । (अव + लोक्)

पठत अवगच्छत !

व्यञ्जनानां विस्तारः ।

१) तान् + चोरान् = तांश्चोरान् ।

विघ्नान् + च = विघ्नांश्च ।

न + च/छ/ट/ठ/त्/थ् → (अनुस्वारः), : (विसर्गः)

बहून् + तस्करान् = बहूस्तस्करान् ।

एतान् + छात्रान् = एतांश्छात्रान् ।

१०) परि + छेदः - परिच्छेदः ।

तरु + छाया = तरुच्छाया ।

हस्वः स्वरः + छ = च्छ

मातृ + छाया = मातृच्छाया ।

वि + छेदः = विच्छेदः ।

क्रियापदरूपाणि ।

धातुः(गणः, पदम्)	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्	कर्मणि
पठ् (१ प.प.)	पठति	अपठत्	पठतु	पठेत्	पठिष्ठति	पठते
दा (१ प.प.)	यच्छति	अयच्छत्	यच्छतु	यच्छेत्	दास्यति	दीयते
पा (१ प.प.)	पिबति	अपिबत्	पिबतु	पिबेत्	पास्यति	पीयते
गै (१ प.प.)	गायति	अगायत्	गायतु	गायेत्	गास्यति	गीयते
ध्यै (१ प.प.)	ध्यायति	अध्यायत्	ध्यायतु	ध्यायेत्	ध्यास्यति	ध्यायते
नी (१ उ.प.) प.प.	नयति	अनयत्	नयतु	नयेत्	नेष्यति	नीयते
नी (१ उ.प.) आ.प.	नयते	अनयत	नयताम्	नयेत	नेष्यते	नीयते
स्मृ (१ प.प.)	स्मरति	अस्मरत्	स्मरतु	स्मरेत्	स्मरिष्यति	स्मर्यते
हृ (१ उ.प.) प.प.	हरति	अहरत्	हरतु	हरेत्	हरिष्यति	हियते
हृ (१ उ.प.) आ.प.	हरते	अहरत	हरताम्	हरेत	हरिष्यते	हियते
रभ् (१ आ.प.)	रभते	अरभत	रभताम्	रभेत	रप्यते	रभ्यते
नृत् (४ प.प.)	नृत्यति	अनृत्यत्	नृत्यतु	नृत्येत्	नर्तिष्यति	नृत्यते
क्रुध् (४ प.प.)	क्रुध्यति	अक्रुध्यत्	क्रुध्यतु	क्रुध्येत्	क्रोत्स्यति	क्रुध्यते
मन् (४ आ.प.)	मन्यते	अमन्यत	मन्यताम्	मन्येत	मंस्यते	मन्यते
लिख् (६ प.प.)	लिखति	अलिखत्	लिखतु	लिखेत्	लेखिष्यति	लिख्यते
प्रच्छ् (६ प.प.)	पृच्छति	अपृच्छत्	पृच्छतु	पृच्छेत्	प्रक्ष्यति	पृच्छ्यते
दिश् (६ उ.प.) प.प.	दिशति	अदिशत्	दिशतु	दिशेत्	देक्ष्यति	दिश्यते
दिश् (६ उ.प.) आ.प.	दिशते	अदिशत	दिशताम्	दिशेत	देक्ष्यते	दिश्यते
मुच् (६ उ.प.) प.प.	मुञ्चति	अमुञ्चत्	मुञ्चतु	मुञ्चेत्	मोक्ष्यति	मुच्यते
मुच् (६ उ.प.) आ.प.	मुञ्चते	अमुञ्चत	मुञ्चताम्	मुञ्चेत	मोक्ष्यते	मुच्यते
पूज् (१० उ.प.) प.प.	पूजयति	अपूजयत्	पूजयतु	पूजयेत्	पूजिष्यति	पूज्यते
पूज् (१० उ.प.) आ.प.	पूजयते	अपूजयत	पूजयताम्	पूजयेत	पूजिष्यते	पूज्यते
स्पृह् (१० उ.प.) प.प.	स्पृहयति	अस्पृहयत्	स्पृहयतु	स्पृहयेत्	स्पृहिष्यति	स्पृह्यते
स्पृह् (१० उ.प.) आ.प.	स्पृहयते	अस्पृहयत	स्पृहयताम्	स्पृहयेत	स्पृहिष्यते	स्पृह्यते
चुर् (१० उ.प.) प.प.	चोरयति	अचोरयत्	चोरयतु	चोरयेत्	चोरिष्यति	चोर्यते
चुर् (१० उ.प.) आ.प.	चोरयते	अचोरयत	चोरयताम्	चोरयेत	चोरिष्यते	चोर्यते

अस् (२ प.प.)	अस्ति	आसीत्	अस्तु	स्यात्	भविष्यति	भूयते
शक् (५ प.प.)	शक्नोति	अशक्नोत्	शक्नोतु	शक्नुयात्	शक्ष्यति	शक्यते
श्रु (५ प.प.)	शृणोति	अशृणोत्	शृणोतु	शृणुयात्	श्रोष्यति	श्रूयते
कृ (८ उ.प.) प.प.	करोति	अकरोत्	करोतु	कुर्यात्	करिष्यति	क्रियते
कृ (८ उ.प.) आ.प.	कुरुते	अकुर्वत	कुरुताम्	कुर्वीत	करिष्यते	क्रियते
ज्ञा (९ उ.प.) प.प.	जानाति	अजानात्	जानातु	जानीयात्	ज्ञास्यति	ज्ञायते
ज्ञा (९ उ.प.) आ.प.	जानीते	अजानीत	जानीताम्	जानीत	ज्ञास्यते	ज्ञायते

५) पठ् - पठित/पठितवत् लिख् - लिखित/लिखितवत् वन्द् - वन्दित/वन्दितवत्	७) बुध् - बुद्ध/बुद्धवत् लभ् - लब्ध/लब्धवत् रभ् - रब्ध/रब्धवत् लुभ् - लुब्ध/लुब्धवत्	वह् - ऊढ़/ऊढवत् ग्रह् - गृहीत/गृहीतवत्
६) मुच् - मुक्त/मुक्तवत् त्यज् - त्यक्त/त्यक्तवत् भुज् - भुक्त/भुक्तवत्	८) वच् - उक्त/उक्तवत् वद् - उदित/उदितवत्	९) मन् - मत/मतवत् तन् - तत/ततवत् हन् - हत/हतवत्
		१०) ग्रन्थ् - ग्रथित/ग्रथितवत् मन्थ् - मथित/मथितवत्

रूपाणि अवलोकयत ।

कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्				कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्			
पठितः	पठितौ	पठिता:	(पुं.)	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्तः	(पुं.)
पठिता	पठिते	पठिता:	(स्त्री)	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्यः	(स्त्री)
पठितम्	पठिते	पठितानि	(नपुं.)	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति	(नपुं.)
एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।				एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।			

अधोदत्तानि वाक्यानि पठत, भेदम् अवगच्छत ।

केन/क्या कृतम् ।

कः कृतवान् / का कृतवती ?

१. अर्चकेन देवः पूजितः ।	१. अर्चकः देवं पूजितवान् ।
२. अर्चकेन देवी पूजिता ।	२. अर्चकः देवीं पूजितवान् ।
३. अर्चकेन दैवतं पूजितम् ।	३. अर्चकः दैवतं पूजितवान् ।
४. पितामह्या कथा कथिता ।	४. पितामही कथां कथितवती ।
५. चालकेन रूप्यकाणि गणितानि ।	५. चालकः रूप्यकाणि गणितवान् ।
६. कृषीवलेन सस्यानि उपानि ।	६. कृषीवलः सस्यानि उपवान् ।

ज्ञासापत्रम्

१. 'क्त' प्रत्ययान्तरूपैः रिक्तस्थानानि पूर्यत ।

१. जनैः पूजा _____ । (कृ)	२. शिक्षकेण पाठः उच्चैः _____ । (पठ्)
३. शिष्येण दक्षिणा _____ । (दा)	४. अनया कथा _____ । (रच्)
५. बिडालेन क्षीरं _____ । (पा)	६. मया चित्रं _____ । (दृश्)

२. 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपैः रिक्तस्थानानि पूर्यत ।

१. पुरुषः कार्यं _____ । (कृ)	२. महिला शाटिकां _____ । (धृ)
३. देवाः भक्तान् _____ । (रक्ष)	४. अहं चित्राणि _____ । (दृश्)
५. कविः कवितां _____ । (लिख्)	

शब्दकोषः । (पाठानुसारम्)

१. सूषु गृहीतः चौरः ।	५. वीरवनिता विश्पला ।	९. अमरकोषः ।
१) धनस्यूतः - (पुं.)	१) भुवम् (स्त्री)	१) अध्येतृ (पुं.)
२) मायायष्टिका (स्त्री)	२) युगपद् (अ.)	२) यथेष्टम् (अ.)
३) अङ्गुलिमात्रम् - (नपुं.)	३) प्रत्युत (अ.)	३) आचन्द्रतारकम् (नपुं.)
२. अव्ययमाला ।	४) इतःपरम् (अ.)	४) अनुशासनम् (नपुं.)
१) अल्पाक्षरत्वम् (नपुं.)	५) आयुधप्रहारः (पुं.)	५) विनायासम् (अव्यय)
२) आस्थम् (नपुं.)	६) कदलीवृक्षः (पुं.)	१०. काव्यशास्त्रविनोदः ।
३) घ्राणम् (नपुं.)	७) संहृतः (विशे.)	१) मस्तिष्कखाद्यम् (नपुं.)
४) सृष्टम् (विशे.नपुं.)	६. पिन्कोड़-प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः ।	२) सरसं (नपुं.)
५) षट्पदाः (पुं.)	१) आङ्ग्लभाषा (स्त्री)	३) पक्षिराजः (पुं.)
६) केतकीगन्धम् (नपुं.)	२) दुर्बोधम् (नपुं.)	४) शूलपाणिः (पुं.)
७) आग्रातुम् (अ.)	३) प्रत्यूहाः (पुं.)	५) बिभ्रन् (विशे.)
८) द्वितीया (स्त्री)	४) विद्वद्रेष्यः (पुं.)	११. मनोराज्यस्य फलम् ।
९) स्थानभ्रष्टाः (पुं.)	७. सूक्ष्मिसुधा ।	१) अधीते (क्रि.)
३. किं मिथ्या? किं वास्तवम्?	१) भ्रातृभाज्यम् (नपुं.)	२) शक्रः (पुं.)
१) मन्थनम् (नपुं.)	२) गणना (स्त्री)	३) सक्तु (स्त्री)
२) सुखासन्दः (पुं.)	३) दुहन्ति (क्रि.)	४) नागदन्ते (पुं.)
३) चलभाषः (पुं.)	४) जाङ्घ्यम् (विशे.)	५) वडवा (स्त्री.)
४) द्वारघण्टिका (स्त्री)	५) पुंसां (पुं.)	६) यूथम् (पुं.)
५) यष्टिकन्दुकीडा (पुं.)	८. मनसः स्वच्छता ।	७) महिषी (स्त्री)
६) लालायितं (विशे.)	१) हठम् (नपुं.)	९) विक्रयणम् (नपुं.)
७) बुभुक्षा (स्त्री)	२) उत (अ.)	१०) चतुःशालम् (नपुं.)
८) आभासात्मकम् (नपुं.)	३) लघुभारम् (नपुं.)	११) प्रासवयस्काम् (स्त्री)
४. विध्यर्थमाला ।	४) आर्द्रः (पुं.)	१२) जानुचलनयोग्यः (पुं.)
१) चेत् (अ.)	५) शाटिकाश्चलं (नपुं.)	१३) श्रोष्यति (धातुरूप)
२) कुतः (अ.)	६) कियन्तः (अ.)	१४) कुक्करः (पुं.)
३) प्रत्यहम् (अ.)	७) रजकः (पुं.)	१५) पाण्डुरताम् (अ.)
४) किन्नु (अ.)	८) चन्दनफेनकम् (नपुं.)	१६) शेते (क्रि.)
५) कर्दयः (पुं.)	९) व्यापृतम् (अ.)	

परिशिष्टम् - १

पदाभ्यासः ।

नाम-तालिकां पूर्यत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नीलकण्ठाय			चतुर्थी
	सरस्वत्योः		षष्ठी
		नक्षत्राणि	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
	वस्तुभ्याम्		तृतीया
पितरि			सप्तमी
		धेनुभ्यः	पञ्चमी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
		चन्द्रमस्सु	सप्तमी
विद्युते			चतुर्थी
	पयसी		प्रथमा

सर्वनामतालिकां पूर्यत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तस्मात्			पञ्चमी
		अस्माभिः	तृतीया
	कयोः	केषु	सप्तमी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तव, ते			षष्ठी
	आभ्याम्		चतुर्थी
		भवतः	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अस्याम्			सप्तमी
		भवतीभ्यः	चतुर्थी
	इमे	इमानि	प्रथमा

लकार-तालिकां पूर्यत ।

लट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	वन्दते			प्रथमपुरुषः
		नृत्यावहे		उत्तमपुरुषः
			कथयथः	मध्यमपुरुषः
लड्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
			अपठाम्	उत्तमपुरुषः
		आस्ताम्		प्रथमपुरुषः
			अलभध्वम्	मध्यमपुरुषः
लोट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	करोतु			प्रथमपुरुषः
		पूजयतम्		मध्यमपुरुषः
			गच्छाम	उत्तमपुरुषः
लिङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
		रक्षेतम्		मध्यमपुरुषः
			विद्येमहि	उत्तमपुरुषः
	भवेत्			प्रथमपुरुषः
लृट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	क्षालयिष्यति			प्रथमपुरुषः
		वर्धिष्यथे		मध्यमपुरुषः
			कोपिष्यामः	उत्तमपुरुषः

खेलत-नन्दत !!

शब्दानुवादक्रीडा

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत् । गणद्वयमपि अभिमुखम् उपविशति । क्रीडारम्भे एकस्मिन् गणे विद्यमानेषु एकः एकं मातृभाषाशब्दं वदति । तदा झटिति अन्यगणीयेषु यः कोऽपि तत्समानार्थकं संस्कृतशब्दं वदेत् । (सः शब्दः उचितः अस्ति उत न इति शिक्षकः परिशीलयेत् ।) अधुना एतदगणीयाः मातृभाषाशब्दं वदेयुः, तदगणीयाः संस्कृतशब्दम् । एवमेव क्रीडा अनुवर्तते ।

सन्धिकोषः ।

१. सुषु गुहीतः चौरः ।

१. कोऽपि - कः + अपि ।
२. पूर्वमेव - पूर्वम् + एव ।
३. पुनरागन्तव्यम् - पुनः + आगन्तव्यम् ।
४. केनापि - केन + अपि ।
५. दृष्टैव - दृष्टा + एव ।

२. अव्ययमाला ।

१. वक्तुमास्यं - वक्तुम् + आस्यम् ।
२. दूरोऽपि - दूरे + अपि ।
३. केतकीगन्धमाघ्राय -
केतकीगन्धम् + आघ्राय ।
४. स्वयमायान्ति - स्वयम् + आयान्ति ।
५. लोकेभ्यो धेनवो - लोकेभ्यः + धेनवः ।
६. स्यामहं - स्याम् + अहम् ।
७. केशा नखा नरा: - केशाः + नखाः + नराः ।

३. किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?

१. सत्यमेव - सत्यम् + एव ।
२. तथापि - तथा + अपि ।
३. अत्याधिकोऽपयोगः -
अत्याधिकः + उपयोगः ।
४. इयमेवावश्यकता -
इयम् + एव + आवश्यकता ।
५. किमपि - किम् + अपि ।

४. विध्यर्थमाला ।

१. त्यजेद्विद्यां - त्यजेत् + विद्याम् ।
२. त्यजेत्सुखम् - त्यजेत् + सुखम् ।
३. कुतो विद्या - कुतः + विद्या ।
४. कुतो विद्यार्थिनः - कुतः + विद्यार्थिनः ।
५. धनमलब्धं - धनम् + अलब्धम् ।
६. चानृतम् - च + अनृतम् ।
७. नरश्चरितमात्मनः -
नरः + चरितम् + आत्मनः ।
८. किन्तु - किम् + तु ।
९. पशुभिस्तुल्यं - पशुभिः + तुल्यम् ।
१०. सत्पुरुषैरिति - सत्पुरुषैः + इति ।

५. वीरवनिता विश्पला ।

१. तथैव - तथा + एव ।
२. यद्यपि - यदि + अपि ।
३. पादकर्तनानन्तरमपि -
पादकर्तनानन्तरम् + अपि ।

६. पिनकोड़-प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः ।

१. इतोऽपि - इतः + अपि ।
२. इत्येव - इति + एव ।
३. किञ्चिदपि - किञ्चित् + अपि ।
४. मासाधिकोऽपि - मासाधिकः + अपि ।
५. अधुनापि - अधुना + अपि ।
६. सङ्गीतमपि - सङ्गीतम् + अपि ।
७. तबलावादनेऽपि - तबलावादने + अपि ।
८. सर्वमेव - सर्वम् + एव ।

७. सूक्तिसुधा ।

१. वसुधैव - वसुधा + एव ।
२. परोपकारार्थमिदम् -
परोपकारार्थम् + इदम् ।
३. पापमपाकरोति - पापम् + अपाकरोति ।
४. नार्यस्तु - नार्यः + तु ।
५. यत्रैतास्तु - यत्र + एताः + तु ।
६. सर्वास्तत्राफलाः -
सर्वाः + तत्र + अफलाः ।

८. मनसः स्वच्छता ।

१. बाल्यादेव - बाल्यात् + एव ।
२. लघुभारमिव - लघुभारम् + इव ।
३. प्रतिदिनमिव - प्रतिदिनम् + इव ।
४. इत्यपि - इति + अपि ।

९. अमरकोषः ।

१. कवेरमरसिंहस्य - कवे: + अमरसिंहस्य ।
२. कृतिरेषा - कृतिः + एषा ।
३. वयमपि - वयम् + अपि ।
४. तदपि - तत् + अपि ।
५. कर्तव्यमेव - कर्तव्यम् + एव ।

१०. काव्यशास्त्रविनोदः ।

१. विपरीताश्वेद् - विपरीताः + चेत् ।
२. विपरीतोऽपि - विपरीतः + अपि ।
३. बिभ्रन्न - बिभ्रत् + न ।
४. ममाज्ञया - मम + आज्ञया ।
५. पितुराज्ञा - पितुः + आज्ञा ।
६. तस्यदिनं - तस्य + आदिः + न ।
७. तस्यान्तः - तस्य + अन्तः ।
८. तवाप्यस्ति - तव + अपि + अस्ति ।
९. ममाप्यास्ति - मम + अपि + अस्ति ।
१०. गङ्गायाश्चञ्चलतरे - गङ्गायाः + चञ्चलतरे ।

११. मनोराज्यस्य फलम् ।

१. शास्त्रविमुखाश्च - शास्त्रविमुखाः + च ।
२. य इदम् - यः + इदम् ।
३. पराभवमाप्नोति - पराभवम् + आप्नोति ।
४. शक्रादपि - शक्रात् + अपि ।

५. स्वभावकृपणो नाम - स्वभावकृपणः + नाम ।
६. तस्याधस्तात् - तस्य + अधस्तात् ।
७. यत्परिपूर्णोऽयम् - यत् + परिपूर्णः + अयम् ।
८. घटस्तावत् - घटः + तावत् ।
९. ततस्तेन - ततः + तेन ।
१०. ततोऽजाभिः - ततः + अजाभिः ।
११. विक्रयणात्प्रभूतम् - विक्रयणात् + प्रभूतम् ।
१२. तस्याहम् - तस्य + अहम् ।
१३. सोमशर्मोति - सोमशर्मा + इति ।
१४. ततोऽहम् - ततः + अहम् ।
१५. चिन्तामसम्भाव्याम् - चिन्ताम् + असम्भाव्याम् ।
१६. साऽपि - सा + अपि ।

←

घटकपरीक्षा प्रारूपम्	अड्का: १०
प्र. १. अ) १) चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत (३ तः २)	१
२) सङ्ख्याः अक्षरैः / अड्कैः लिखत (३ तः २)	१
आ) गद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत ।	४
१) एकवाक्येन उत्तरत ।	(१)
२) सत्यम् असत्यं वा/उचितं कारणं/ कः कं वदति ?	(१)
३) गद्यांशात् समानार्थकं/विरुद्धार्थकं शब्दं चिनुत ।	(१)
४) द्वे त्वान्त/त्यबन्त/तुमन्त-अव्ययपदे/विभक्त्यन्तपदे चिनुत ।	(१)
प्र. २. पद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत ।	२
१. पद्यांशः-१ कस्यापि एकस्य श्लोकस्य अनुवादं माध्यमभाष्या लिखत।(२ तः १)	(२)
प्र. ३. व्याकरणम् ।	२
पृथक्कुरुत । (६ तः ४) (नाम-सर्वनाम-क्रियापदतालिका)	(२)

* * *

पठत बोधत -

- चित्, चन युतानि विशेषणानि =

चित्, चन एतद् प्रत्ययद्वयम् अनिश्चिततां दर्शयति । ‘किम्’ इत्यनेन सह तयोः उपयोगः भवति ।
 (कः + चित्) कश्चित् नृपः, (किम् + चन) किञ्चन नगरम् ।
 (केन + चित्) केनचित् मुनिना । (कस्य + चित्) कस्यचित् मनुजस्य ।

अस्ति **कश्चित्** नृपः । सः **कस्मिंश्चित्** नगरे अटति स्म । **केनचित्** मुनिना सः आहूतः ।

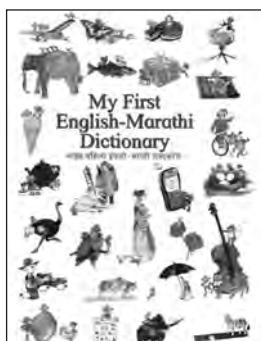
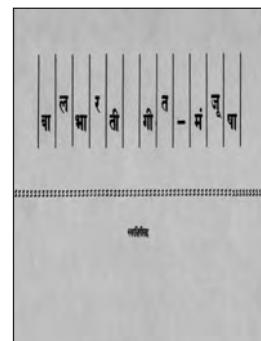
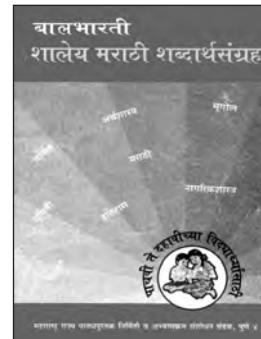
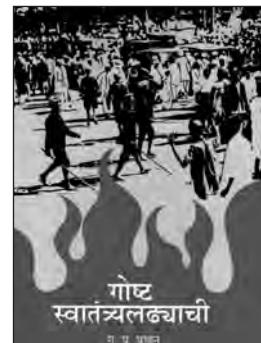
मुनिः अपृच्छत्, “किम् अन्विष्यसि महाराज ?” नृपः **कश्चित्** कालं विचिन्त्य अवदत्, “न किमपि। मम कड्कणं हस्तात् परिभ्रष्टम् । तद् एव अन्विष्यामि ।” ऋषिः उक्तवान्, “हे राजन्, भवान् तु नृपः । अन्यत् किमपि कड्कणं धारयितुं शक्नोषि । तथापि कड्कणविषये किमर्थम् एतावत् चिन्तनम् ? प्रत्युत भवतः राज्ये कियन्तः जनाः बुभुक्षिताः, **केचन** दरिद्राः, **केचित्** रोगपीडिताः च । **काश्चन** महिलाः उद्योगेन विना निराधाराः । **कैश्चिद्** बालकैः शिक्षणं त्यक्तम् । **केषाच्चन** शिशूनाम् अन्नादिविषये महती दुरवस्था । **केषुचन** विभागेषु जलव्यवस्था न समीचीना । एतेषां कृते **किमपि** कुरु । कड्कणविषये चिन्तां मा कुरु । राज्यस्य व्यवस्था नृपस्य परं कर्तव्यम् ।”

यदि -- तर्हि क्रीडा - (गणकार्य करणीयम् ।)

एकेन गणेन ‘यदि’ उपयुज्य एकैकं वाक्यं लेखनीयम् । अन्येन गणेन ‘तर्हि’ इति पदं योजयित्वा एकैकं वाक्यं लेखनीयम् । ‘यदि’ चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः । ‘तर्हि’ चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः । शिक्षकेण काऽपि एका ‘यदि’ चिटिका पठितव्या । अनन्तरं ‘तर्हि’ चिटिका पठितव्या । यद् वाक्यं तस्मात् प्राप्यते तद् अर्थपूर्ण भवेत् वा न इति न द्रष्टव्यं केवलं हसितव्यम् ।

यथा - यदि अहं भिषग्वरा भविष्यामि तर्हि पशवः नर्तिष्यन्ति ।

- पाठ्यपुस्तक मंडळाची वैशिष्ट्यपूर्ण पाठ्येतत्र प्रकाशने.
- नामवंत लेखक, कवी, विचारवंत यांच्या साहित्याचा समावेश.
- शालेय स्तरावर पूरक वाचनासाठी उपयुक्त.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेत स्थळावर भेट द्या.

साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव)
- ☎ २८७७९८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९५९९, औरंगाबाद - ☎ २३३२९७७, नागपूर - ☎ २५४७७९९६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०९३०, अमरावती - ☎ २५३०९६५

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मिति: तथा
अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

संस्कृत आनंद इयता नववी (संयुक्त)

₹ ४८.००

